

Μια θεσμική αποτίμηση της Μεταπολίτευσης – Πενήντα από τα διακόσια χρόνια του ελληνικού κράτους*

του Ευάγγελου Βενιζέλου

Καθηγητή Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρώην Αντιπροέδρου Κυβέρνησης

Ι. Προβλήματα περιοδολόγησης

Δεν αναφέρομαι εδώ στην εν στενή έννοια Μεταπολίτευση, δηλαδή στην ιστορική στιγμή ή έστω τη βραχεία περίοδο της κατάρρευσης της δικτατορίας και της εγκαθίδρυσης ενός δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης, δηλαδή την περίοδο από τις 24 Ιουλίου 1974 έως τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975, στις 11 Ιουνίου 1975, που περιλαμβάνει τις πρώτες βουλευτικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1975 και το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 για τη μορφή του πολιτεύματος¹. Αναφέρομαι στο σύνολο της περιόδου που έχει ως αφετηρία την εν στενή έννοια Μεταπολίτευση, αλλά φτάνει έως σήμερα. Η περίοδος αυτή της εν ευρεία έννοια Μεταπολίτευσης έχει τη διπλή ικανότητα, αφενός μεν να έχει αυτοπροσδιοριστεί και να έχει επιλέξει εξαρχής το όνομά της, αφετέρου δε να επεκτείνεται διαρκώς αναζητώντας μια τομή που θα σήμαινε τη μετάβαση σε άλλη περίοδο. Όλες, όμως, οι κρίσεις που δημιούργησαν την αρχική αίσθηση πως μπορεί να σηματοδοτήσουν το τέλος της ενσωματώθηκαν –μέχρι στιγμής– σε αυτήν.

Αυτό που περιγράφω μπορεί να σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία, τα τελευταία πενήντα σχεδόν χρόνια και μετά την εμπειρία της δικτατορίας, είτε έχει αποκτήσει υψηλή αίσθηση ιστορικότητας, δεν παρασύρεται από τη συγκυρία και ξέρει πώς εξελίσσονται τα κύματα του μακρού ιστορικού χρόνου, είτε έχει καθηλωθεί από την ψευδή αίσθηση ότι η Μεταπολί-

τευση ταυτίζεται με κεκτημένα η αμφισβήτηση των οποίων τη φέρνει σε βαθιά αμηχανία. Αμηχανία τέτοια που δεν της επιτρέπει να μεταβάλει την περιοδολόγηση της Ιστορίας που γράφει, εκούσα άκουσα, η ίδια.

Η οικονομική κρίση της δεκαετίας 2009-2019 και αμέσως μετά η πανδημία ως κρίση υγειονομική, ανθρωπολογική, κοινωνική, θεσμική και οικονομική, όπως και ο πόλεμος στην Ουκρανία ως διεθνοπολιτική κρίση παγκόσμιων διαστάσεων, που συνδυάζεται πλέον με την οξεία κρίση στη Μέση Ανατολή μετά την 7η Οκτωβρίου 2023, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως τομές και ως σημεία έναρξης μιας νέας περιόδου· η Μεταπολίτευση, όμως, επιμένει να διατηρείται εν ενεργεία. Και ευτυχώς κατά τη γνώμη μου, εφόσον, όμως, Μεταπολίτευση σημαίνει συνταγματική ομαλότητα, δημοκρατία, κράτος δικαίου, ανθρωπια δικαιώματα, επιβεβαίωση της δυτικής ταυτότητας με σεβασμό στην ιδιοσυστασία αλλά όχι στον αφελή εξαιρετισμό, συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, επαρκείς μηχανισμούς εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας, οικονομική πρόοδο παρά τα προβλήματα και τις παλινδρομήσεις.

Η Μεταπολίτευση με την ευρεία έννοια του όρου ταυτίζεται πάντως χρονικά με την εντυπωσιακά μακρά και συμπαγή, για τα δεδομένα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, περίοδο ισχύος του Συντάγματος του 1975. Συμπεριλαμβανομένων βεβαίως των αναθεωρήσεών του, που συντελέστηκαν όλες με σεβασμό στις διαδικαστικές προδιαγραφές και τα ουσιαστικά όρια που θέτει το άρθρο 110 του Συντάγματος². Συγκρίσιμη σε διάρκεια είναι μόνο η περίοδος ισχύος του Συντάγματος του 1864, συμπεριλαμβανο-

(*) Εισήγηση Ευάγγελου Βενιζέλου, πρώην αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, ομότιμου καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου ΑΠΘ, που παρουσιάστηκε στις 8.2.2022 στη σειρά σεμιναρίων υπό τον γενικό τίτλο «Ιστορία της Μεταπολίτευσης». Υπεύθυνοι των σεμιναρίων οι Κώστας Κωστής, Σωτήρης Ριζάς και Τάσος Σακελλαρόπουλος.

(1) Ενδεικτικά, Ν. Αλιβιζάτος, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, 2011, σ. 489 επ., *Εν. Βενιζέλος*, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, νέα έκδοση, 2021, σ. 55 επ.

(2) Ν. Αλιβιζάτος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 526 επ., *Εν. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 46 επ., 60 επ., 66 επ., 73 επ., 77 επ.

μένης της βασικής άτυπης μεταβολής του Συντάγματος που επήλθε με την εισδοχή της αρχής της δεδηλωμένης ως συνθήκης του πολιτεύματος³.

Ο πρόσφατος εορτασμός των διακοσίων ετών από την έναρξη της Επανάστασης του 1821 μας προτρέπει πάντως να μετρήσουμε ξανά τον ιστορικό χρόνο και να αντιληφθούμε ότι η περίοδος της Μεταπολίτευσης καλύπτει, ούτε λίγο ούτε πολύ, το ένα τέταρτο της συνολικής διαδρομής του νέου ελληνικού κράτους, με συμβατική αφηγηρία την κήρυξη της Επανάστασης. Υπάρχει βέβαια και η αντίστροφη άγνωση, που μας λέει ότι και η Μεταπολίτευση «πάλιωσε», δεν τη ζούμε ως κατάσταση αλλά τη μελετούμε ως κεφάλαιο της Ιστορίας. Προφανώς ισχύουν όλες οι εκδοχές ταυτοχρόνως, καθώς ζούμε μέσα στην Ιστορία χωρίς τις περισσότερες φορές να το συνειδητοποιούμε.

II. Διαφορετικές ταχύτητες για κάθε επίπεδο

Η Μεταπολίτευση, άλλωστε, ακριβώς λόγω της συνεχούς επιμήκυνσής της, εξελίσσεται με διαφορετικές ταχύτητες στα επιμέρους επίπεδά της:

Θεσμικά η χώρα, παρά τα πολλά προβλήματα, κινείται με «ευρωπαϊκούς ρυθμούς», τελεί υπό αυστηρό διεθνή δικαστικό έλεγχο (ΔΕΕ και ΕΔΔΑ) ως προς τον σεβασμό του λεγόμενου ευρωπαϊκού πολιτικού και νομικού πολιτισμού, των ευρωπαϊκών αξιών και των κοινών ευρωπαϊκών συνταγματικών παραδόσεων, δηλαδή ως προς τον σεβασμό του θεσμικού κεκτημένου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, και διαθέτει Σύνταγμα σύγχρονο και ανθεκτικό⁴, όπως έδειξαν οι δοκιμασίες των τελευταίων δώδεκα ετών (2009–2021).

Δημοσιονομικά η χώρα βρίσκεται σε μια υβριδική κατάσταση που της επιτρέπει –χάρη στη δραστική παρέμβαση που έγινε το 2012⁵ και στη γενική δημοσιονομική χαλάρωση στην ΕΕ αρχικά λόγω πανδημίας και στη συνέχεια λόγω του πολέμου στην Ουκρανία και της ενεργειακής κρίσης– να βάζει σε αγκύλη αλλά όχι να αγνοεί το ζήτημα του δημοσίου χρέους και να διεκδικεί το μερίδιό της στα νέα ευρωπαϊκά χρηματοοικονομικά εργαλεία και το δικαίωμά της να αξιοποι-

ήσει μια πιο ώριμη και διορατική ευρωπαϊκή αντίληψη για το μέλλον της ευρωζώνης και όλης της ΕΕ μέσα στο νέο σκηνικό της παγκοσμιοποίησης (που τώρα απειλείται από την «περιφεραιοποίηση» και τη διατάραξη των εφοδιαστικών αλυσίδων) και των νέων τεχνολογιών, πρωτίστως την εισβολή της τεχνητής νοημοσύνης, υπό τις πιεστικές πλέον συνθήκες της κλιματικής κρίσης.

Στο επίπεδο της πραγματικής οικονομίας, της ανταγωνιστικότητας, των διαρθρωτικών αδυναμιών και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, τα δημοσιονομικά και χρηματοδοτικά δεδομένα που σημειώσαμε μόλις προηγουμένως επιτρέπουν στη χώρα μας να κερδίζει πολύτιμο χρόνο για την επείγουσα ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού. Εφόσον προφανώς όλοι οι κρίσιμοι παράγοντες θυμούνται διαρκώς ότι η κοινωνία έχει σωρευτική κόπωση, φοβάται τις αλλαγές που συντελούνται στη διαστρωμάτωσή της και προβάλλει διαρκώς το αίτημα για συμπεριληπτικότητα, για έγκαιρη και αποτελεσματική αντιμετώπιση των νέων ανισοτήτων, πολλές από τις οποίες είναι κραυγαλέες.

Αντίθετα προς τα τρία προηγούμενα επίπεδα, το πολιτικό σύστημα, μισόν αιώνα μετά, αγωνίζεται να μείνει σχετικά πιστό στον κλασικό άξονα αριστερά – δεξιά, παρά τις αλλαγές που συντελούνται τόσο διεθνώς όσο και στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας και παρά τις εσωτερικές ασυμμετρίες. Ο βαριές μνήμες –για να μη πω τα σύνδρομα– παλαιότερων περιόδων, από τον εθνικό διχασμό έως τον εμφύλιο και από τις Συνθήκες της Ζυρίχης και του Λονδίνου έως την αποστασία, ανακόπτουν την ωρίμανση του πολιτικού λόγου, με εξαίρεση τις διαχειριστικές υποχρεώσεις αλλά και ευκαιρίες που έχει η εκάστοτε κυβέρνηση καθώς διαθέτει το πλεονέκτημα της εξουσίας και του ρεαλισμού και η εκάστοτε αντιπολίτευση καθώς διαθέτει το πλεονέκτημα να ενισχύεται από τη φθορά της εκάστοτε κυβέρνησης.

Στο επίπεδο, τέλος, της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας, μακροσκοπικά βρισκόμαστε εγκλωβισμένοι στην αφηγηρία της Μεταπολίτευσης. Το Κυπριακό είναι πάντα ανοικτή πληγή και σε αδιέξοδο. Οι δε ελληνοτουρκικές σχέσεις παραπέμπουν ιστορικά και νομικά όχι στο 1974 αλλά στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους που επέκτεινε σταδιακά και οριοθέτησε με διεθνείς συμβάσεις την επικράτειά του και την εθνική του κυριαρχία. Τώρα, όμως, πρέπει να οριοθετηθούν και κυριαρχ-

(3) Ν. Αλιβιζάτος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 107 επ.

(4) Πιο αναλυτικά, *Εν. Βενιζέλος*, Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019, *ΕφημΔΔ* 6/2019, σ. 682 - 691.

(5) Πιο αναλυτικά, *Εν. Βενιζέλος*, Μύθοι και αλήθειες για το δημόσιο χρέος 2012-2017, 2017, *Εν. Venizelos, Crise grecque et zone euro*, *Commentaire*, no. 159, Automne 2017.

χικά δικαιώματα που προβλέπονται από νεότερης γενιάς κανόνες του διεθνούς δικαίου, πράγμα που ήδη έγινε, έστω εν μέρει, με χώρες όπως η Αίγυπτος και η Ιταλία⁶. Η καμπύλη των ελληνοτουρκικών σχέσεων είναι θεμελιώδης παράμετρος της πεντηκονταετίας, με την τομή να τοποθετείται, κατά τη γνώμη μου, στο 2002, όταν ο Ρετζέπ Ερντογάν ανέλαβε την εξουσία αρχικά υπό το σχήμα της κυβέρνησης Γκιουλ.

Πίσω από όλα αυτά εξελίσσεται η πιο κρίσιμη διεργασία για την οριστική πρόσληψη και την υπέρβαση της Μεταπολίτευσης, η σύγκρουση στο επίπεδο της κοινωνικής νοοτροπίας, της συλλογικής ταυτότητας του έθνους, έστω αυτής που προκύπτει συμψηφιστικά, μέσα από συνεχείς αντιφάσεις και παλινδρομήσεις. Η Μεταπολίτευση οικοδομήθηκε σε μεγάλες, απλές και εύκολες παραδοχές σε σχέση με το παρελθόν και το μέλλον. Σε βολικά στερεότυπα που κυριάρχησαν στον ευρύ και απροσδιόριστο χώρο των μικρομεσαίων στρωμάτων και σε ιδεολογικές «ασυλίες» που χορηγήθηκαν σε όλες σχεδόν τις εκδοχές της αριστεράς ως αποζημίωση για τους αποκλεισμούς της μετεμφυλιακής περιόδου. Αυτές οι βάσεις στις οποίες στηρίχθηκε το κοινωνικό και πολιτικό συμβόλαιο της Μεταπολίτευσης αποδείχθηκαν στη συνέχεια ανεπαρκείς. Η σύγκρουση της περιόδου 2009-2019 είναι στην πραγματικότητα η σύγκρουση ανάμεσα αφενός μεν στη ρητορικά προοδευτική αλλά βαθιά και μωπικά συντηρητική εμμονή στην ιδρυτική εκδοχή του κοινωνικού και πολιτικού συμβολαίου της Μεταπολίτευσης, αφετέρου δε στην εναγώνια προσπάθεια να προστατευθεί το ουσιαστικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης: η δημοκρατία, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός, η συμμετοχή στον «πρώτο» κόσμο. Είδαμε τα αποτελέσματα της σύγκρουσης αυτής και το τίμημά της.

Η πανδημία συνιστά δοκιμασία των ανθρωπολογικών προϋποθέσεων της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας ταυτοχρόνως. Στη συνέχεια, η ρωσική στρατιωτική εισβολή και ο πόλεμος στην Ουκρανία θέτει επί τάπητος την επαναχάραξη του παγκόσμιου χάρτη και των σφαιρών επιρροής μεταξύ ΗΠΑ/Δύσης και Ρωσίας, κυρίως, όμως, μεταξύ Δύσης και Κίνας. Οι νέοι συσχετισμοί που καταγράφονται και δοκιμάζονται δεν είναι μόνο στρατιωτικοί και οικονομικοί, αλλά και θεσμικοί - αξιακοί. Πρόκειται για μια

(6) Πιο αναλυτικά, *Eu. Βενιζέλος*, Οριοθέτηση θαλασσιών ζωνών και ελληνοτουρκικές σχέσεις, 2020, ιδίως σ. 219 επ., 245 επ.

αντιπαράθεση μεταξύ αφενός μεν εκδοχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αφετέρου δε εκδοχών αυταρχισμού και ολοκληρωτισμού. Το διακύβευμα είναι ολιστικό και ο δευτερεύων ρόλος της Ευρώπης δυστυχώς πρόδηλος. Ο συνδυασμός όλων αυτών των παραμέτρων είναι πιθανό να οδηγήσει σε μια «παγκόσμια μεταπολίτευση» καθώς έχουν ρευστοποιηθεί όλα τα σχήματα, σε μια αλλαγή παραδείγματος οικουμενικών και όχι μόνο δυτικών ή δυτικο-κινεζο-ρωσικών διαστάσεων. Η δική μας μικρή αλλά τόσο πολύτιμη Μεταπολίτευση του τελευταίου σχεδόν μισού αιώνα θα δικαιωθεί αν φανεί ότι μας έχει προετοιμάσει ως κράτος και ως κοινωνία για την αντιμετώπιση νέων προκλήσεων τέτοιου χαρακτήρα. Η Ελλάδα είναι προφανώς χώρα-μέλος της ΕΕ, του ΝΑΤΟ, στρατηγικός εταίρος των ΗΠΑ, αλλά αυτές οι ιδιότητες δεν συνιστούν από μόνες τους μια πλήρη εθνική στρατηγική.

Με προβληματίζει βεβαίως η συζήτηση που γίνεται συχνά και με ευκολία για το λεγόμενο «τέλος της Μεταπολίτευσης». Η συζήτηση αυτή ίσως δείχνει άγνοια για τον τρόπο με τον οποίο αποκρυσταλλώνονται οι διάφορες ιστορικές περίοδοι, όχι ως άσκηση επιστημονικής μεθοδολογίας αλλά ως πραγματική κατάσταση. Αν η Μεταπολίτευση ορίζεται στην αφετηρία της από την πτώση της δικτατορίας, μπορεί να οριστεί στο τέλος της μόνον από ένα αντίστοιχης σημασίας γεγονός. Και τέτοιο (ευτυχώς μάλλον) δεν έχει ακόμη συμβεί σε εθνικό επίπεδο.

Βιώνουμε συνεπώς ακόμη την περίοδο της Μεταπολίτευσης και πρέπει να επιδιώκουμε να τη βιώσουμε ως τόπος για όσο γίνεται μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, γιατί είναι μία περίοδος, κρινόμενη συνολικά και μακροσκοπικά, θεσμικής, πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής σταθερότητας παρά τη μεγάλη διαταραχή της οικονομικής κρίσης, αλλά και προόδου (έστω με σοβαρή οπισθοχώρηση τη δεκαετία 2009-2019). Μέσα μάλιστα σε έναν κόσμο που την ίδια περίοδο πέρασε από τις βεβαιότητες του διπολισμού στη διάχυτη ανασφάλεια, αρχικά μεν της «νέας τάξης πραγμάτων», στη συνέχεια δε της φάσης των λεγόμενων «ασύμμετρων απειλών», ενώ τώρα βιώνει την πρόκληση ενός μεγάλου παγκόσμιου repositioning. Αυτή η βασική διαπίστωση ούτε αναιρεί, ούτε παραγνωρίζει τα προβλήματα, τις αντιφάσεις, τις αντιθέσεις, τις ανισότητες, τις δυσλειτουργίες, τις παλινδρομήσεις, τις ανάγκες και τις διεκδικήσεις. Περιγράφει, όμως, θέλω να ελπίζω ισορροπημένα, το συλλο-

γικό επίτευγμα των Ελλήνων όπως αυτό διαμορφώθηκε τα σχεδόν πενήντα τελευταία χρόνια. Στο επίπεδο μάλιστα των θεσμών, ποτέ άλλοτε δεν υπήρξε μία συγκρίσιμη περίοδος από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και μετά.

III. Το θεσμικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης – Δέκα παράμετροι

Έχει, μ' άλλα λόγια, διαμορφωθεί ένα πλούσιο θεσμικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, που λειτουργεί ως απόδειξη αλλά ταυτόχρονα και ως εγγύηση της πολιτικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας μέσα στο κέλυφος και στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού νομικού και πολιτικού πολιτισμού. Το κεκτημένο αυτό τέθηκε υπό σκληρή δοκιμασία την περίοδο της οικονομικής κρίσης και κινδύνευσε το πρώτο εξάμηνο του 2015, όμως, εν τέλει άντεξε και τώρα μπορούμε να πούμε ότι συγκροτείται από δέκα βασικές παραμέτρους:

Η πρώτη παράμετρος είναι η βαθιά και *ευρεία συνταγματική συναίνεση* που έχει διαμορφωθεί στη χώρα μας. Μετά τις δραματικές εμπειρίες της μετεμφυλιακής περιόδου και της δικτατορίας, το Σύνταγμα του 1975, όπως αναθεωρήθηκε προκειμένου να εγκυβερνηθεί ένα καθαρό κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης το 1986 και όπως επιβεβαιώθηκε, εκσυγχρονίστηκε και συμπληρώθηκε με ευρύτατη αποδοχή στην αναθεώρηση του 2001, οδήγησε σ' ένα συνταγματικό πλαίσιο –αυτό του 1975/1986/2001/2008/2019– που συγκεντρώνει μια πρωτοφανή κοινωνική και πολιτική αποδοχή και νομιμοποίηση.

Σε συνταγματικό άλλωστε επίπεδο, η εν στενή εννοία Μεταπολίτευση ολοκληρώνεται μόλις το 2001. Μόλις τότε οι δύο μεγάλες «κυβερνητικές» πολιτικές δυνάμεις συμπιπτουν σε κάτι που θα έπρεπε να είναι αυτονόητο, δηλαδή στην πολιτική νομιμοποίηση του Συντάγματος της χώρας. Το Σύνταγμα του 1975 γεννήθηκε με ένα «γενετικό» πρόβλημα ως προς τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, που ήταν αντικείμενο οξείας πολιτικής και επιστημονικής αντιπαράθεσης και αμφισβήτησης. Και με ένα δεύτερο πρόβλημα, την αμφιβολία της τότε αντιπολίτευσης ως προς το αν εγγυάται πράγματι το κράτος δικαίου. Δεν είχε γίνει αντιληπτή η σημασία των άρθρων 4 έως 25 ευθύς εξαρχής από όλους.

Η Ελλάδα δεν διατυμπανίζει τον συνταγματικό της πατριωτισμό όπως κάνουν άλλες χώρες και οι Έλληνες δεν έχουν δυστυχώς υψηλό βαθμό συνταγματικής

και θεσμικής αυτοεκτίμησης, επειδή είναι αιχμάλωτοι αυτοϋποτιμητικών στερεοτύπων του παρελθόντος. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι, παρότι αρνείται να το αντιληφθεί η κοινωνία, η Ελλάδα είναι, όπως δείχνει η εμπειρία των τυπικών και άτυπων συνταγματικών μεταβολών του τελευταίου μισού αιώνα, μία από τις ευρωπαϊκές χώρες με τους υψηλότερους συντελεστές συνταγματικής συναίνεσης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη θεσμική και πολιτική σταθερότητα, αλλά και για την πολιτική και κοινωνική συνοχή της χώρας⁷.

Η δεύτερη παράμετρος, συνέχεια της πρώτης, είναι κατ' εξοχήν συμβολική, αλλά η συμβολική λειτουργία είναι βαθύτατα πολιτική μέσα σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Πρόκειται για τον *απόλυτο μετασχηματισμό του θεσμού του Αρχηγού του Κράτους* από πεδίο σύγκρουσης και κριτήριο διχασμού των Ελλήνων, όπως συνέβαινε επί βασιλείας, σε σύμβολο εθνικής ομοψυχίας και ενότητας. Οι Πρόεδροι της Δημοκρατίας, από το 1974 έως σήμερα, υπηρέτησαν τον θεσμό και οικοδόμησαν το πνεύμα της Μεταπολίτευσης ως πνεύμα θεσμικής και πολιτικής συναίνεσης. Σε αυτό συνέβαλε η οριστική αποσαφήνιση του ζητήματος των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας το 1986, που δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση ούτε το 2001, ούτε το 2008, ούτε το 2019. Μάλιστα, το 2019 η μεταβολή που επήλθε στη διαδικασία εκλογής του ΠτΔ και η πρόβλεψη της δυνατότητας εκλογής ακόμη και με σχετική πλειοψηφία από τη Βουλή που επιλαμβάνεται, αφαιρεί κάθε υπόνοια συγκρουσιακού στοιχείου από τον θεσμό του αρχηγού του κράτους⁸.

Η τρίτη και πιο ουσιαστική παράμετρος είναι η *ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης* χωρίς αποκλίσεις και κάτω από διάφορες εκδοχές (μονοκομματικές κυβερνήσεις τόσο του ΠΑΣΟΚ όσο και της Νέας Δημοκρατίας, κυβερνήσεις συνεργασίας του 1989, του 2011, του 2012, του 2015, οικουμενική κυβέρνηση του 1990). Ποτέ άλλοτε η κοινοβουλευτική αρχή και η αρχή της δεδηλωμένης δεν είχαν λειτουργήσει τόσο καθαρά, τόσο απλά και τόσο αποτελεσματικά στη χώρα μας⁹.

Σ' αυτό συνετέλεσε βέβαια και η τέταρτη παράμετρος, που είναι η *ουσιαστική σταθερότητα του εκλογικού συστήματος*, η οποία έχει πλέον καταστεί ως

(7) Βλ. υποσημ. 4, ιδίως το βιβλιογραφικό σημείωμα, σ. 689 - 691.

(8) Πιο αναλυτικά, *Ευ. Βενιζέλος*, Η συνταγματική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας ως αντικείμενο της αναθεώρησης του Συντάγματος, ΤοΣ, τ. 1/2019, σ. 17 - 27.

(9) Πιο αναλυτικά, *Ευ. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 595 επ.

έναν βαθμό και συνταγματική επιταγή. Μετά την αναθεώρηση του 2001, απαγορεύεται η αιφνιδιαστική και κατά το δοκούν μεταβολή του εκλογικού συστήματος και προβλέπεται ότι κάθε μεταβολή ισχύει από τις μεθεπόμενες εκλογές, εκτός και αν γίνει δεκτή με αυξημένη πλειοψηφία των 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει τις αλληπάλληλες εκλογές με το νέο εκλογικό σύστημα να εφαρμόζεται τη δεύτερη φορά. Η εφαρμογή εκλογικού συστήματος της λεγόμενης απλής αναλογικής την περίοδο 1989-1990 και στις (πρώτες) εκλογές του 2023 είναι αποκλίσεις που επιβεβαιώνουν ότι κατά τη μακρά περίοδο της Μεταπολίτευσης κυριαρχεί το εκλογικό σύστημα της λεγόμενης ενισχυμένης αναλογικής, που πριμοδοτεί, υπό όρους, το πρώτο κόμμα, δηλαδή το κόμμα της σχετικής εκλογικής πλειοψηφίας, να αποκτήσει απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία¹⁰.

Φτάνουμε έτσι στην πέμπτη παράμετρο, που είναι η διασφάλιση της κυβερνητικής σταθερότητας, η οποία έχει αναδειχθεί σταδιακά σε βασική αρχή του μεταπολιτευτικού κεκτημένου. Αυτή, όμως, δεν επιτυγχάνεται μόνο με αυτοδύναμες/μονοκομματικές κυβερνήσεις, αλλά και με κοινοβουλευτικά σταθερές κυβερνήσεις συνεργασίας, όπως έδειξε η δύσκολη και πολιτικά αντιφατική περίοδος της οικονομικής κρίσης¹¹.

Η έκτη παράμετρος αφορά τον πυρήνα του κράτους δικαίου. Μέσα σε μία περίοδο ιδεολογικών και πολιτικών αμφισβητήσεων των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών στο όνομα της ασφάλειας, η Ελλάδα διαθέτει μία συνταγματική τάξη που κατοχυρώνει απόλυτα τα ατομικά, ομαδικά και πολιτικά δικαιώματα, κυρίως τα πιο ευαίσθητα από αυτά, που είναι η ατομική ασφάλεια και η προστασία της σφαιράς του ιδιωτικού απορρήτου. Η Ελλάδα διαθέτει έναν από τους πληρέστερους καταλόγους θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρώπη. Η συζήτηση που εστιάζεται στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ορθόδοξων και στη σχέση κράτους και εκκλησίας δεν πρέπει να μας κάνει να παραγνωρίζουμε το συνολικό επίπεδο προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων που ισχύει στη χώρα μας, επίπεδο σαφώς υψηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Αυτό δεν σημαίνει απουσία προβλημάτων ή απειλών. Κάθε άλλο. Η προστα-

σία του απορρήτου των επικοινωνιών, το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, οι συνθήκες κράτησης ιδίως στα αστυνομικά τμήματα αλλά και στις φυλακές, η μεταχείριση αυτών που προσπαθούν να εισέλθουν στη χώρα είναι ζητήματα που κινούν σταθερά το διεθνές ενδιαφέρον, σε συνδυασμό με την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και τον σεβασμό στη διάκριση των εξουσιών.

Σημαίνει, όμως, ότι υπάρχει ένα από τα πιο σαφή και προστατευτικά συνταγματικά πλαίσια, που λειτουργεί βεβαίως σε συνδυασμό με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ελληνικό Σύνταγμα, ιδίως στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι ένα «επαυξημένο Σύνταγμα»¹², καθώς το κανονιστικό και εγγυητικό περιεχόμενο διευρύνεται μέσω της σύμφωνης με την ΕΣΔΑ και το δίκαιο της ΕΕ ερμηνεία του, που τελεί υπό διεθνή δικαστικό έλεγχο.

Η έβδομη παράμετρος αφορά την ενσωμάτωση στο θεσμικό κεκτημένο των δικαιωμάτων της λεγόμενης «τρίτης και τέταρτης γενιάς»: της οικολογικής ευαισθησίας και του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος, του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας, της προστασίας της γενετικής ταυτότητας. Το ελληνικό Σύνταγμα, σε συνδυασμό με τη νομολογία, κυρίως του Συμβουλίου της Επικρατείας, έχει διαμορφώσει ένα επίπεδο προστασίας¹³, από τα πληρέστερα στην Ευρώπη, που βεβαίως τοποθετείται στο πλαίσιο του «επαυξημένου Συντάγματος» στο οποίο αναφερθήκαμε μόλις προηγουμένως.

Η όγδοη παράμετρος αφορά τη συνταγματική και γενικότερα θεσμική κατοχύρωση του κοινωνικού κράτους, που έχει πλέον αναγορευτεί σε ρητή συνταγματική αρχή, μετά την αναθεώρηση του 2001. Αρχή που απορρέει, όμως, κυρίως μέσα από τη συνεπή πρακτική της νομολογίας, που αξιοποιεί την αρχή της αναλογικής ισότητας και τον κατάλογο των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε συνδυασμό πάντοτε με τις ανάγκες, τις διεκδικήσεις και τις αξιώσεις μίας κοινωνίας που θέλει να νοιώθει ασφαλής και να λειτουργεί

(10) Επιβεβαιώνονται συνεπώς και επεκτείνονται χρονικά τα βασικά συμπεράσματα του Αντ. Παντελή, Τα εκλογικά συστήματα και οι εκλογές στον Η/Υ, 1926-1985, 1985.

(11) Για την προσωπική μου εμπειρία και μαρτυρία, Εμ. Βενιζέλος, Εκδοχές πολέμου 2009-2022, 2022.

(12) Για τη συγκρότηση της έννοιας αυτής, Εμ. Βενιζέλος, From the relativization of the Constitution to the «augmented Constitution», ERPL/REDP, vol. 32, no. 3, autumn/automne 2020, σ. 973 - 1017.

(13) Αναλυτική παρουσίαση των απόψεων μου σε: Εμ. Βενιζέλος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002, ιδίως σ. 90 επ., 109 επ., 131 επ.

ως κοινωνία αλληλεγγύης και συνοχής. Και αυτό δεν σημαίνει ότι λύθηκαν τα προβλήματα των μεγάλων κοινωνικών συστημάτων υγείας, ασφάλισης, πρόνοιας, στέγασης, εκπαίδευσης, ούτε σημαίνει ότι εξελίφθηκε η απόλυτη και περιορίστηκε η σχετική φτώχεια στη χώρα μας. Σημαίνει, όμως, ότι υπάρχει μία αμετάκλητη συνταγματική κατοχύρωση της επιδίωξης του κοινωνικού κράτους και άρα η ολοκληρωμένη και πλήρης εφαρμογή του είναι όχι μόνο μία ανάγκη αλλά και ένα δικαίωμα των πολιτών¹⁴.

Η δυνατότητα εφαρμογής θετικών μέτρων για την ενίσχυση της θέσης των γυναικών και την ανατροπή άνισων καταστάσεων που υφίστανται στην πράξη, καθώς και το ρητά πλέον κατοχυρωμένο δικαίωμα συμμετοχής των αναπήρων στην κοινωνική, οικονομική, επαγγελματική, πολιτιστική και πολιτική ζωή της χώρας είναι δύο χαρακτηριστικές καινοτομίες της αναθεώρησης του 2001.

Η οικονομική κρίση της περιόδου 2009-2019 και η επιβολή μέτρων λιτότητας έθεσε προφανώς υπό δοκιμασία το λεγόμενο κοινωνικό κεκτημένο και ανέδειξε τη λογικώς αναγκαία ρήτρα δημοσιονομικής δυνατότητας που συνοδεύει κάθε κοινωνικό δικαίωμα και το κοινωνικό κεκτημένο συνολικά¹⁵. Με κριτήριο πάντα την αρχή της αναλογικής ισότητας και την αρχή της αναλογικότητας και μέσα στο δικονομικό πλαίσιο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και του εσωτερικού και διεθνούς ελέγχου της συμβατότητας προς την ΕΣΔΑ και το δίκαιο της ΕΕ.

Η συνταγματική υποχρέωση ανάληψης *νομοθετικών, διοικητικών και δικαστικών μέτρων κατά της διαφθοράς και υπέρ της διαφάνειας* είναι πλέον μία κρίσιμη παράμετρος -ή ένατη- του θεσμικού κεκτημένου της χώρας. Μία παράμετρος που αποτυπώθηκε σε μία μεγάλη δέσμη διατάξεων του αναθεωρημένου Συντάγματος του 2001, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την κατοχύρωση των ανεξάρτητων αρχών (Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, Επιτροπή Προστασίας Απορρήτου Επικοινωνιών, ΑΣΕΠ, Συνήγορος του Πολίτη)¹⁶.

(14) Ενδεικτικά, *Eu. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 389 επ. και περαιτέρω βιβλιογραφικές ενδείξεις, σ. 400 - 402.

(15) Πιο αναλυτικά, *Eu. Βενιζέλος*, Η οικονομική κρίση ως δικανική πρόκληση. Η καμπύλη του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, 2020.

(16) Ως αφηρητά, υποσημ. 13, σ. 218 επ. Περαιτέρω βιβλιογραφικές ενδείξεις, *Eu. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 581 επ., 590 επ.

Η δέκατη, τέλος, παράμετρος είναι η *συμμετοχή της χώρας στη διαμόρφωση του θεσμικού κεκτημένου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η οριστική επιλογή της συμμετοχής στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*. Το άρθρο 28 του Συντάγματος αναγορεύτηκε πλέον και ρητά, μετά την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης με την αναθεώρηση του 2001, σε επαρκή συνταγματική βάση για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹⁷. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι πρόκειται για μία διαδικασία εύκολη ή ευθύγραμμη, αλλά για μία διαρκή και σκληρή διαπραγματεύση μέσα σε ένα πεδίο συγκρουόμενων στρατηγικών που προωθούνται από διάφορες ομάδες κρατών-μελών. Το πλαίσιο, όμως, είναι και σαφές και σταθερό.

IV. Η σύγκρουση μεταξύ του θεσμικού κεκτημένου και του θεσμικού ζητούμενου της Μεταπολίτευσης

Αυτό το θεσμικό κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, που έχει ως επίκεντρό του το δημοκρατικό, κοινωνικό κράτος δικαίου, με κοινοβουλευτική, κυβερνητική και πολιτική σταθερότητα, με σεβασμό στα ανθρωπίνια δικαιώματα και τις συλλογικές και πολιτικές ελευθερίες, είναι ένα κεκτημένο που εμπλουτίζεται με νέες ελευθερίες και νέα δικαιώματα, που θωρακίζουν την κοινωνία και τον πολίτη απέναντι στη νέα γενιά απειλών. Είναι, μ' άλλα λόγια, μία εγγύηση και μία πρόκληση στην οποία ελπίζω να απαντήσουμε σε εθνικό και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Απαιτείται, όμως, για αυτό γνώση και συνείδηση της Ιστορίας, ένα σημαντικό κεφάλαιο της οποίας είναι η ίδια η Μεταπολίτευση. Η οικουμενική εμπειρία της πανδημίας έθεσε υπό δοκιμασία κλασικά ανθρωπίνια δικαιώματα και επέβαλε τη δύσκολη στάθμιση μεταξύ ατομικής ελευθερίας και διαφόρων συλλογικών ελευθεριών με το δικαίωμα στην προστασία της υγείας και εν τέλει με το δικαίωμα στη ζωή, υπό το φως της πιο πειστικής εκδοχής του γενικού συμφέροντος, που είναι η προστασία της δημόσιας υγείας¹⁸. Παρά, όμως, τα προβλήματα που άνοιξαν και εν πολλοίς παραμένουν ανοικτά διεθνώς, στη χώρα μας το θεσμικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας δείχνει ανθεκτικό.

(17) Πιο αναλυτικά, υποσημ. 13, σ. 229 επ.

(18) Πιο αναλυτική παρουσίαση των απόψεων μου, *Eu. Βενιζέλος*, Πανδημία, θεμελιώδη δικαιώματα και δημοκρατία, ΔτΑ, τ. 84, 2020, σ. 275 - 300 / Pandemic, Fundamental Rights and Democracy - The Greek Example, Published in COVID- DEM, April 2020, διαθέσιμο σε: <<https://www.democratic-decay.org/research>>.

Ακόμη και όταν μείζονα ζητήματα, όπως παραβιάσεις του απορρήτου των επικοινωνιών ή πιέσεις σχετικές με την ελευθερία του τύπου οδηγούν στην υποβάθμιση της χώρας σε διεθνείς αξιολογήσεις και τη μετακίνησή της από την κατηγορία της liberal democracy στην κατηγορία της electoral democracy¹⁹.

Η Ελλάδα έχει διανύσει τώρα πια μισό αιώνα χωρίς πολιτειακό ζήτημα και χωρίς πολιτειακή κρίση, χωρίς εκτροπή. Μισό αιώνα με ελεύθερη και ομαλή λειτουργία της λαϊκής κυριαρχίας, με ελεύθερη και ομαλή λειτουργία της αντιπροσωπευτικής αρχής, με σπάνιες προσφυγές σε δημοψήφισμα: μία θεμελιωτική της συνταγματικής στιγμής της Μεταπολίτευσης, για τη μορφή του πολιτεύματος (Βασιλευόμενη ή Αβασίλευτη Δημοκρατία), και μια που διεξήχθη τον Ιούλιο του 2015, κατά παράβαση του Συντάγματος, και αυτοακυρώθηκε νομικά και πολιτικά²⁰.

Έχουν διατηρηθεί παρ' όλα αυτά τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά των κομμάτων, τα οποία είναι αρχηγικά, χωρίς εσωκομματική δημοκρατία. Τα μικρότερα κόμματα είναι σχεδόν στο σύνολό τους προσωπικά, ενώ κυριαρχεί το σύνδρομο της αποστασίας του 1965, το οποίο επηρεάζει γενικότερα τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, στην καρδιά του, που είναι ο θεσμός του πολιτικού κόμματος. Ενισχύεται η θέση του αρχηγού του κόμματος, ιδίως του εκάστοτε πρωθυπουργού/αρχηγού της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, όπως και του εκάστοτε αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης, με στόχο την ενίσχυση της ενότητας των κομμάτων, ιδίως των λεγόμενων κομμάτων εξουσίας²¹.

Η Ελλάδα συμμετέχει ανεμπόδιστα στη διεργασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μεταταχθήκαμε από την έννοια του κυρίαρχου εθνικού κράτους, στην έννοια του «κράτους-μέλους», αλλά βεβαίως αυτό σημαίνει και ευεργετική επίδραση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώ-

που και βεβαίως υποδοχή του ενωσιακού κεκτημένου. Καταφέραμε να «αλληλοπεριχωρήσουμε» την εθνική συνταγματική τάξη με την ενωσιακή έννομη τάξη και με την έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²².

Το γενικό συμπέρασμα είναι η εντυπωσιακή ανθεκτικότητα του Συντάγματος, ενώ ταυτόχρονα έγινε για τέσσερις συνδεδεμένες φορές σεβαστή η τυποποιημένη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος: το 1986, το 2001, το 2008, το 2019. Δεν είχε ξαναγίνει αυτό ποτέ τα προηγούμενα εκατόν πενήντα χρόνια²³.

Αυτά τα πενήντα σχεδόν χρόνια έχουμε ένα συνεχώς βελτιούμενο επίπεδο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο και κυρίως στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Υπάρχουν βεβαίως ακόμη ελλείμματα, αντιφάσεις, αντιρρήσεις, δυστοκίες. Αλλά καταφέραμε να διαχειριστούμε την οικονομική κρίση, καταφέραμε να διαχειριστούμε την πανδημική κρίση με τις μικρότερες δυνατές απώλειες και στον τομέα των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά και σε έναν άλλον τομέα, ο οποίος είναι καινοφανής, που είναι το περιβαλλοντικό κεκτημένο – η συνταγματική οικολογική συνειδηση. Παρότι, ακόμη και τώρα, ακόμη και μετά την εμπειρία της δημοσιονομικής κρίσης, είναι μειωμένη η αίσθηση της συνταγματικής δημοσιονομικής πειθαρχίας.

Επίσης, λειτουργεί σε υψηλό βαθμό με βάση τα διεθνή δεδομένα η διάκριση των εξουσιών, η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ένας εντατικός, αλλά συνήθως ρεαλιστικός, δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Αυτή η διαπίστωση, που τεκμηριώνεται με τις μεθόδους του συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου, δεν γίνεται αποδεκτή στην εγχώρια δημόσια συζήτηση και αντιβαίνει στην κοινή εμπειρία.

Θα έλεγα ότι αν συζητήσουμε μεταξύ μας –συνταγματολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, ιστορικοί– θα διαπιστώσουμε ότι η θεσμική αποτίμηση της Μεταπολίτευσης είναι θετική, ότι υπάρχει ένα κεκτημένο, το οποίο είναι εντυπωσιακό. Τίθεται συνεπώς το ερώτημα, γιατί εμφανίζεται μια εντυπωσιακή διάσταση ανάμεσα στην επιστημονική αποτίμηση της θεσμικής πορείας της Μεταπολίτευσης και την κρατούσα πεποίθηση της κοινής γνώμης. Αυτό που λέμε εμείς δεν είναι το ευρέως αποδεκτό από τη γενική κοινή γνώμη.

(19) V-Dem Institute, Democracy Report 2023, Defiance in the Face of Autocratization, ιδίως σ. 17 και 39, διαθέσιμο σε: <https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf>.

(20) Πιο αναλυτικά, *Ev. Venizelos*, State Transformation and the European Integration Project: Lessons from the Financial Crisis and the Greek Paradigm, Published by CEPS, 4.2.2016, διαθέσιμο σε: <<https://www.ceps.eu/ceps-publications/state-transformation-and-european-integration-project-lessons-financial-crisis-and/>> / Μετασηματισμοί του κράτους και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Διδάγματα της οικονομικής κρίσης: Η ελληνική περίπτωση, 2016.

(21) Πιο αναλυτικά, *Ev. Βενιζέλος*, Το «ανοιχτό» κόμμα. Τα συλλογικά πολιτικά υποκείμενα της μεταβιομηχανικής εποχής, γ' έκδοση, 2007, σ. 46 επ.

(22) Πιο αναλυτικά, *Ev. Βενιζέλος*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 167 επ.

(23) Βλ. υποσημ. 13, σ. 52 επ.

Για ποιον λόγο υπάρχουν δύο διαφορετικές παραστάσεις, δύο διαφορετικές προσλήψεις της θεσμικής αποτίμησης της Μεταπολίτευσης;

Νομίζω ότι πρέπει να κάνουμε μία διάκριση, η οποία θα μας βοηθήσει. Είναι άλλο πράγμα το θεσμικό κεκτημένο, με το οποίο ασχολούμαστε και είναι η προτίμηση ημών –των επιστημόνων, όταν μιλούμε υπό την ιδιότητά μας αυτή– και άλλο το θεσμικό ζητούμενο της Μεταπολίτευσης, το οποίο είναι πάντα ημιτελές, πάντα ανικανοποίητο, γιατί αυτή είναι η φύση της Ιστορίας. Η αποτίμηση του θεσμικού κεκτημένου γίνεται με αναγωγή στο παρελθόν κυρίως και βεβαίως με αναγωγή σε συγκριτικά στοιχεία. Μάλιστα, η αναγωγή γίνεται συνήθως στις κακές και όχι στις καλές όψεις του παρελθόντος.

Από την άλλη μεριά, η διαρκής υπογράμμιση του θεσμικού ζητούμενου, δηλαδή των ελλειμμάτων στη λειτουργία των μεγάλων θεσμικών συστημάτων της χώρας, των ελλειμμάτων που υπάρχουν στο πολιτικό σύστημα, στο δικαστικό σύστημα, στο διοικητικό σύστημα, στο εκπαιδευτικό σύστημα, γίνεται με βάση τη βιωμένη εμπειρία των πολιτών, την οποία δεν μπορείς να αντικρούσεις γιατί είναι ακριβώς μια βιωματική προσέγγιση. Τα στερεότυπα που καλλιεργούνται και αναπαράγονται κυρίως στο επίπεδο του διάχυτου δημόσιου λόγου στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, και τώρα πλέον στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, κι επίσης υπάρχει ένας ασύμμετρος και ως εκ τούτου άδικος εκτελωνισμός πληροφοριών για τα διεθνή δεδομένα, τα δεδομένα άλλων χωρών, τα συγκριτικά δεδομένα. Νομίζουμε ότι μόνον εμείς έχουμε προβλήματα, ότι άλλοι δεν έχουν θεσμικά κενά, θεσμικές ελλείψεις, κάτι που δεν είναι καθόλου σωστό, αρκεί να παρακολουθήσει κανείς τη διαδικασία των αμερικανικών προεδρικών εκλογών ή χώρες με ανοικτή κρίση του κράτους δικαίου στο ίδιο το εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μια αποτίμηση, όχι επισημονική αλλά στον δημόσιο λόγο, που διατηρεί σε ιστορικό επίπεδο αυτοενοχοποιητικά και ασύμμετρα στοιχεία, τα οποία αναζωπυρώνονται από τη συγκυρία αλλά πρέπει να αποτιμώνται προσεκτικά και ισορροπημένα μέσα στον ιστορικό χρόνο. Ενώ διαθέτουμε αυτό το θεσμικό κεκτημένο που προσπάθησα να καταγράψω, πολιτικοί παράγοντες και νέοι μιλούν με ευκολία για «χούντα» στη σημερινή Ελλάδα, για «δικτατορία», για «φασισμό», ή πιστεύουν ότι η διαφθορά είναι ένα φαινόμενο μόνον ή κυρίως ελλη-

νικό. Νομίζω ότι αυτή η διαφοροποίηση των προσλήψεων αναδεικνύει το μεγάλο πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνει την ταυτότητά της και την ιστορική της μνήμη η ελληνική κοινωνία.

V. Ευρώπη και Δημοκρατία

Το κεκτημένο της Μεταπολίτευσης, παρά τα κενά, τις αντιφάσεις, τις υπαναχωρήσεις, μπορεί να αποδοθεί συνοπτικά με δυο λέξεις: Ευρώπη και Δημοκρατία. Η εν πολλοίς ανεπίγνωστη οικονομική ανάπτυξη μέχρι το 2007, παρά τις διαρθρωτικές της αδυναμίες, επιτεύχθηκε υπό συνθήκες Ευρώπης και Δημοκρατίας. Προοπτική ανάκτησης του εδάφους που χάθηκε όταν η κρίση έγινε ορατή και άρχισε η αγωνιώδης προσπάθεια τιθάσευσής της το 2010 (που υπονομεύθηκε δραματικά λόγω της δευτερογενούς κρίσης μέσα στην κρίση, που προκλήθηκε μετά τον Ιανουάριο του 2015) διαμορφώθηκε και πάλι μόνον υπό συνθήκες Ευρώπης και Δημοκρατίας²⁴.

Άρα, η θεσμική αποτίμηση της Μεταπολίτευσης θα έλεγα ότι αναδεικνύει έναν μεγάλο θεσμικό πυρήνα, που περιλαμβάνει το Σύνταγμά μας, το κράτος δικαίου, όλες αυτές τις κατακτήσεις, ο οποίος περιβάλλεται, όμως, από ένα «πέλαγος λαϊκισμού», αμφισβησιών και βεβαίως από ένα «πέλαγος δυστοκιών» ως προς την παραδοχή αυτού που για μας είναι προφανές, ότι εδώ έχουμε τα καλύτερα πενήντα χρόνια ανάμεσα στα διακόσια, που είναι όλα μαζί μια ιστορία επιτυχίας, ένα «success story». Εις πέισμα του συλλογικού εαυτού μας και της επιμονής μας να αρνούμαστε να προσλάβουμε αυτό που οι ίδιοι έχουμε καταφέρει.

VI. Το ερμηνευτικό σχήμα της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων και η Μεταπολίτευση

Τολμώ εν τέλει να διατυπώσω την υπόθεση εργασίας ότι αυτό που συγκροτεί τη Μεταπολίτευση ως διακεκριμένη και μακρά περίοδο της Νεότερης και της Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας είναι η σχέση της με το φαινόμενο της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων²⁵, της εθνικής/εδαφικής, της θεσμικής/συνταγματικής και της οικονομικής/αναπτυξιακής.

Η Μεταπολίτευση, με τη στενή έννοια του όρου, η πτώση της δικτατορίας και η θεσμική εγκαθίδρυση

(24) Βλ. υποσημ. 20.

(25) *Ευ. Βενιζέλος, Παλιγγενεσία και αναστοχασμός. Κείμενα για τα 200 χρόνια από την ελληνική Επανάσταση*, 2021, ιδίως σ. 13 επ., 19 επ., 31 επ.

μιας σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας ήταν το προϊόν μιας προφανούς σύγκρουσης μεταξύ αφενός μεν της εθνικής/εδαφικής ολοκλήρωσης που δοκιμάζεται με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, τον εδαφικό ακρωτηριασμό της Κυπριακής Δημοκρατίας και την έναρξη μιας μακράς περιόδου ελληνοτουρκικής έντασης με πεδίο την εθνική κυριαρχία και τα εθνικά κυριαρχικά δικαιώματα, αφετέρου δε της αποκατάστασης του ρυθμού της θεσμικής/συνταγματικής ολοκλήρωσης που είχε διαρρήξει η δικτατορία.

Στην αφετηρία της Μεταπολίτευσης, ίσως για πρώτη και μόνη φορά, η υποχώρηση στο πεδίο της εθνικής/εδαφικής ολοκλήρωσης εντάσσεται στο υπόβαθρο της προόδου στο πεδίο της θεσμικής/συνταγματικής ολοκλήρωσης. Στη συνέχεια σηματοδοτεί έναν κύκλο οικονομικής ανάπτυξης που παρά τα διαρθρωτικά προβλήματα και τις παθογένειες εξελίσσεται υπό συνθήκες δημοκρατίας, κράτους δικαίου και σταδιακού κοινωνικού φιλελευθερισμού.

Η Μεταπολίτευση, με την ευρεία έννοια του όρου, εξελίσσεται τις δεκαετίες που ακολουθούν ως μια επίμονη μέριμνα συγχρονισμού των ολοκληρώσεων υπό την εγγύηση της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Το πλαίσιο αυτό διατηρείται, παρά τις δυσκολίες και τις διακινδυνεύσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης και την περίοδο της πανδημίας. Η κρίση της οικονομικής ολοκλήρωσης θέτει υπό σκληρή δοκιμασία το πολιτικό σύστημα και τους θεσμούς (με κορυφαίες στιγμές τον εντατικό έλεγχο της συνταγματικότητας της οικονομικής πολιτικής, το δημοψήφισμα, τις άδειες των τηλεοπτικών σταθμών και την υπόθεση Novartis ως κρίση της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης και του κράτους δικαίου). Δεν μετατρέπεται, όμως, σε συνταγματική κρίση, σε κρίση της θεσμικής ολοκλήρωσης. Η κρίση της πανδη-

μίας θέτει επίσης επί τάπητος ζητήματα δικαιωμάτων, αλλά δεν προκαλεί συνταγματική κρίση, τα ζητήματα αντιμετωπίζονται εντός του οικονομικού πλαισίου, εθνικού και διεθνούς .

Μπορούμε συνεπώς να συμπεράνουμε ότι έχει εγκαθιδρυθεί ένα σχήμα συγχρονισμού της θεσμικής/συνταγματικής και της οικονομικής/αναπτυξιακής ολοκλήρωσης. Παραδόξως, όμως, αυτό έχει επιτευχθεί με τα κλασικά και επίμονα ζητήματα της εθνικής/εδαφικής ολοκλήρωσης να διατηρούνται σε μια ρητορικός ενεργή αλλά πρακτικώς λανθάνουσα κατάσταση, σε μια στρατηγική συνεχούς «αγοράς» χρόνου. Δεν θα αναφερθώ στην καμπύλη ούτε του Κυπριακού ούτε των ελληνοτουρκικών σχέσεων τον μισό αιώνα που εξετάζουμε. Στο επίπεδο πάντως του γενικού ερμηνευτικού σχήματος της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, μπορούμε να πούμε ότι ο συγχρονισμός της θεσμικής και της οικονομικής ολοκλήρωσης, που είναι οι πυλώνες και τα κεκτημένα της συμμετοχής της χώρας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, συντελείται και λόγω της εκ των πραγμάτων στρατηγικής επιλογής της αποφυγής μείζονος κρίσης στο πεδίο της εθνικής ασφάλειας και άμυνας. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως αποφυγή εντάσεων και διολισθήσεων, ενώ προφανώς συνδέεται με τη μακρά αναστολή της αξιοποίησης εθνικών πόρων, η ύπαρξη των οποίων διακηρύσσεται ενώ στο μεταξύ τα κλιματικά και ενεργειακά συμφραζόμενα μεταβάλλονται δραματικά.

Από αυτή την οπτική γωνία μπορούμε ίσως να πούμε ότι η Μεταπολίτευση αφενός μεν επιβεβαιώνει το σχήμα της σύγκρουσης των ολοκληρώσεων, αφετέρου δε εισάγει και καθιερώνει μια νέα εκδοχή του βασισμένη στη μετατροπή σε λανθάνουσα της λεγόμενης εθνικής/εδαφικής ολοκλήρωσης.

